

ERZURUM YEREL TARİH ARAŞTIRMALARI AÇISINDAN İNGİLİZ ULUSAL ARŞİVLERİNİN ÖNEMİ (19. YÜZYIL)

Yahya YEŞİLYURT*

Öz

Kent tarihi araştırmaları Türkiye’de gün geçtikçe ivme kazanmaktadır. Bu ivmelenme yeni yaklaşımları, bilgi ve belgeleri kullanmayı zorunlu kılmaktadır. Doğal olarak Erzurum şehir tarihiyle ilgili araştırmalar da her geçen gün artmaktadır. Bu artışla birlikte yeni ve farklı açıdan kayda geçirilmiş belgeler, değerli olduğu gibi kullanımı da yaygınlık kazanmaktadır. Bu açıdan yaklaşıldığında, Erzurum kent tarihiyle ilgili Osmanlı arşivleri, Rus arşivleri gibi belli başlı bilgi ve belgelerin tasniflendiği dairelerin önemi artmaktadır. Bunların yanı sıra İngiliz arşivleri de Erzurum kent araştırmaları açısından önemli dokümanlara sahiptir. Dolayısıyla bu çalışmada, İngiltere’de bulunan arşivlerin çeşitli fonlarında bulunan belgelerle Erzurum kent tarihine yönelik saptamalar yapılacaktır. Bu çalışmada tarihsel kronoloji takip edilerek, İngiliz arşivlerinin önemi vurgulanıp, Türkiye’deki kent tarihi çalışmalarına farklı bir ivme kazandırılması amaçlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Erzurum, kent tarihi, İngiliz arşivleri, konsolos raporları.

IMPORTANCE OF THE NATIONAL ARCHIVES IN TERMS OF STUDIES ON ERZURUM LOCAL HISTORY (19. CENTURY)

Abstract

Researches on City History have been gaining momentum day by day in Turkey. The momentum necessitates the use of new approaches, knowledge and documents. Naturally, researches on the history of the province of Erzurum are increasing every other day in consequence. Such an increase leads to new and recorded documents from various sources and their use becomes more and more common. From this respect, the institutions where Ottoman and Russian Archives have been classified on the history of the province of Erzurum are of great interest. In addition, the National Archives include important documents about the history of Erzurum, too. Therefore in this study, we will shed light on the history of Erzurum based on various archives in Great Britain. By following historical chronology in this work, we emphasize the importance of English archives and aim to contribute through a different momentum to the research on the city history in Turkey.

Keywords: Erzurum, city history, the national archives, the papers of consuls.

Giriş

Arşiv terimi, Yunanca “*ἀρχεῖον*” yahut “*arkheion*”dan gelmektedir.¹ Resmi daire, belediye sarayı gibi anlamlar taşısa da belli bir dönemi içeren, işlem görmüş ve günümüzde

* Doç. Dr.; Kastamonu Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü, yahyayesilyurt@hotmail.com.

¹ Osman Ersoy, “Arşiv Nedir, Arşivist Kimdir?”, *Türk Kütüphaneciliği*, c. 6, s. 3 (1957), s. 101.

işlevselliğini yitirmiş her türlü tarihî dokümanın bir araya getirilip saklandığı yer anlamında kullanılmaktadır.² Bu nedenle İngiliz ve Fransızların “Archives”, Almanların “Archiv” olarak tabir ettikleri yer, Türkçeye de Arşiv olarak geçmiştir.³ Arşiv, resmî kurum ve kuruluşların veya dairelerin yaptıkları çalışmalar sonucunda ortaya çıkan ve saklanması tarihî açıdan önemli sayılan her türlü yazışma belgesi, defter, resim, fotoğraf, çizim, harita, fotokopi, ses ve video kaydı gibi dokümanların bütünü saklandığı yerlerdir.⁴ Bu açıdan bakıldığında, devletler tarafından oluşturulan merkezi bir arşiv olduğu gibi her türlü resmî kurum ve kuruluşların da kendilerine özgü arşivleri bulunmaktadır. Ayrıca şahsa ait özel arşivlerin de bunlar arasında gösterildiğini belirtmek gerekmektedir.⁵

Aslında, insanlığın yazıyı icadından beri arşivleme sistemine ihtiyaç duyduğu bilinmektedir.⁶ Ancak modern anlamda arşivden çıkardığımız mana ve arşivin işlevselliği daha çok milattan sonrasını, özellikle de 19. yüzyıldan sonraki gelişmeleri içermektedir. Arşivler, geçmiş dönemlerde yürütülen işlerin içeriklerini barındırması nedeniyle tarihî mahiyet taşımaktadırlar. Bunun yanı sıra ait olduğu toplumun ticari, siyasi, sosyal, dinî ve kültürel meselelerini ilgilendiren bilgileri de barındırmaktadır.⁷ Bu bilgileri içeren ekonomik ve sosyal içerikli olanlar, özellikle günümüzde karşılaşılabilecek benzer sorunların çözümünde etkili olduğu bilinmektedir.⁸ Bu nedenle arşivler, işlem görmüş belgelerin muhafaza edildiği yerler olmaktan ziyade bilgi için başvuru merkezleri olarak düşünülmesi gerekmektedir.⁹ Dolayısıyla arşivler tarihçiden antropoloğa, dilbilimciden mimara, öğrenciden akademisyene, ziraatçıdan biyoloğa ve daha birçok kişiye hizmet verebilecek düzeyde kurumlar olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁰

² Hilary Jenkinson, *A Manual of Archive Administration*, Percy Lund, Humphries and Co. Ltd., London 1937, s. 3; İsmet Binark, *Arşiv ve Arşivcilik Bilgileri*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1980, s. 3.

³ Osmanlı Devleti’nde kuruluşundan itibaren arşiv tutulduğu bilinmektedir. Günümüz anlamda arşiv binasının kurulup, hizmete açılması 1850 yılında gerçekleşmiştir. Arşiv kelimesi kullanılmadan önce Hazine-i Evrak veyahut Mahzen-i Evrak isimleri kullanılmış ise de daha sonra bu tabirler yerini Arşiv’e kelimesine bırakmıştır. Detay için bkz. Necati Aktaş-Yusuf Halaçoğlu, “Başbakanlık Osmanlı Arşivi”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 5, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 123.

⁴ Binark, *Arşiv ve Arşivcilik Bilgileri*, s. 6.

⁵ Fahrettin Özdemirci, “Arşivcilik ve Arşivlerin Geleceği: e-Dönüşüm Sürecinde e-Belge Yönetimi ve e-Arşivler”, *45. Kütüphane Haftası VEKAM Türkiye’de Arşivler ve Arşivcilik Uygulamaları 2-3 Nisan 2009*, V. Koç ve Ankara Araştırmaları Merkezi Yayınları, Ankara 2011, s. 9.

⁶ Detay için bkz. İshak Keskin, *Yakınçağ’dan Günümüze Türkiye’de ve Avrupa’da Arşivcilik Eğitimi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003, s. 10-11.

⁷ Ersoy, “Arşiv Nedir, Arşivist Kimdir?”, s. 102.

⁸ Bruno Delmas, *Arşivler*, çev. Nihal Somer, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1991, s. 11.

⁹ Benzer bir değerlendirme için bkz. Özdemirci, “Arşivcilik ve Arşivlerin Geleceği: e-Dönüşüm Sürecinde e-Belge Yönetimi ve e-Arşivler”, s. 10.

¹⁰ Gülbün Baydur, “Yerel Araştırmalarda Arşivlerin Değeri”, *Türk Kütüphaneciliği*, C. 17, S. 3 (2003), s. 265.

İngiliz Devlet Arşivi, 1838 yılında çıkarılan bir kanunla kurulmuştur. Arşivlik, yani işlem görmüş belgeler, o yıllardan itibaren burada toplanmaya başlamış ve dünyanın önde gelen arşiv kurumlarından birisi olmuştur.¹¹ İlk başlarda The Public Record Office olarak adlandırılan İngiliz Arşivleri, 2003 yılında bir araya getirilerek The National Archives adını almıştır. 2003'ten önce farklı birim ve kurumların arşivleri dağınık olmasına rağmen merkezi arşivin kurulmasıyla bu durum ortadan kaldırılmıştır. Günümüzde Kew, Richmond Surrey TW 9 adresinde araştırmacılara açık olarak hizmet vermektedir.¹² Bu arşivde en eski kayıtlar, 1066 yılında Normandiya Dükü'nün İngiltere'yi ele geçirmesiyle başlamakta ve son otuz yıla kadar gelmektedir.¹³ Bu hâliyle İngiliz Ulusal Arşivleri, Avrupa geneline bakıldığında en geniş ve en eski kayıtların tutulduğu arşiv olarak görülmektedir.¹⁴

Türkiye ve özelde de Erzurum ile ilgili bilgi ve belgeler State Papers, Foreign Office, War Office ve Maps gibi kısımlarda bu arşivde muhafaza edilmektedir. İngiliz arşivlerindeki belgeler, yönetime ait kurum ve kuruluşlar ile kamuya ve şahsa ait kayıtlardan olmaktadır.¹⁵ Dosya usulü envanter tutulduğundan, bir kod numaralı dosyada birden fazla hatta yüzün üzerinde belgeye ulaşmak mümkündür. Bu tasniflerde en detaylı ve en hacimli olanı ise Foreign Office'te tutulan kayıtlardır. Zira buradaki dosyalar, Dışışleri Bakanlığı'na ait evraklardan oluşturulduğu için Türkiye ile ilgili en kapsamlı bilgilere de buradan ulaşılmaktadır. Bunların dışında State Papers'daki evraklar 1579-1662 yıllarını içeriyor olmakla birlikte Foreign Office evrakları Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti ile ilgili son dönemlere kadar birçok belgeyi içermektedir. Bu açıdan bakıldığında, Erzurum ile ilgili kayıtlar genellikle konsoloslar tarafından tutulan raporlardan ibaret olduğu için konumuz açısından konsolos raporlarının bulunduğu Foreign Office envanteri önem taşımaktadır.¹⁶

A) İngiltere'nin Osmanlı Devleti Politikası ve Arşiv Belgeleri

İngiltere, "üzerinde güneş batmayan imparatorluk" yakıştırmasını Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirdikten sonra almıştır. Zira Sanayi Devrimi'yle İngiltere, hızlı üretime geçmiş ve bu gelişme sayesinde yeni enerji kaynaklarına ihtiyaç duymaya başlamıştır. Bu yüzden İngilizler dikkatlerini Ada'nın dışına, özellikle de "Yakındoğu ve Uzakdoğu" olarak adlandırılan coğrafyalara çevirmişlerdir. 1800'lerden itibaren sanayide duyulan hammadde isteği ve yeni

¹¹ Binark, Arşiv ve Arşivcilik Bilgileri, s. 25.

¹² <http://www.nationalarchives.gov.uk/>

¹³ Osman Ersoy, "İngiliz Devlet Arşivi", *Türk Kütüphaneciliği*, C. 4, S. 2 (1955), s. 125. (125-131)

¹⁴ John Tosh, *Tarihin Peşinde*, çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 41.

¹⁵ Jenkinson, *A Manual of Archive Administration*, s. 17.

¹⁶ Ersoy, "İngiliz Devlet Arşivi", s. 126.

ticaret mallarının pazarlanması ihtiyacı, İngiliz girişimcilerine soluğu Hindistan'da aldırılmıştır. Dolayısıyla İngiltere, Hindistan'a ulaşan kara ve deniz yollarında da etkili olmaya başlamıştır. İngiltere'nin artan talep ve üretim dengesi, arz edilen mallar lehine hızla gelişme gösterirken diğer yandan da talep fazlası ürünlerin pazarlanma problemini de beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla talep fazlası ürünlerine yeni pazar arayışı, İngiltere'yi diğer bölgelerin yanı sıra Osmanlı Devleti topraklarına da yöneltmiştir.¹⁷

19. yüzyıla girildiğinde Osmanlı Devleti, Avrupalı devletler karşısında gerilemeye başlamıştı. Osmanlı ülkesinde esen olumsuz havanın bertaraf edilmesi için çeşitli çabalar içerisine giren yöneticiler, devletin bu kötü gidişatını engellemek amacıyla bir takım siyasi ve ekonomik tedbirler almaya çalışmışlardı.¹⁸ Ancak başta Fransa olmak üzere diğer Batılı Ülkelerle yapılan ticari antlaşmalar, Osmanlı Devleti'ni bir taraftan ekonomik çöküntüye sürüklemiş, diğer taraftan da sanayileşen ülkelerin etkin bir pazarı hâline getirmiştir. 19. yüzyıla damgasını vuran İngiltere, bu pazarı gözüne kestirmekten kaçınmamış ve çeşitli girişimler sayesinde Osmanlı topraklarına girmeyi başarmıştı. Bu amaç doğrultusunda önce Fransa'nın desteğiyle Osmanlı ticaret dünyasında kendine yer bulan İngiliz tüccarlar, daha sonra bizzat kendi girişimleriyle bugünkü Suriye, İzmir ve İstanbul üzerinden ticari faaliyetlere hız vermişlerdi.¹⁹

İngiltere ilk başlarda Osmanlı Devleti'yle yürütülen bu ticari faaliyetlerin daha sağlıklı bir temele oturması ve İngiliz tüccarlarının Osmanlı Devleti'ndeki resmî işlerinin yürütülmesi amacıyla belli başlı yerlerde konsolosluklar kurmuştur. Ancak zamanla Osmanlı Devleti'nin her bir vilayetinde açılan bu konsolosluklar, ticari misyonlarının yanı sıra siyasi ve askerî misyonlar da yüklenerek vazife görmüşlerdir. Konsolosluklar, bu amaç doğrultusunda Osmanlı-İngiliz ticari faaliyetleriyle birlikte devletlerine, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sosyo-politik, ekonomik, kültürel, eğitim ve dinî durumla ilgili bilgiler içeren raporlar göndermeyi de ihmal etmemişlerdir. Şöyle ki İstanbul Büyükelçiliği'ne gönderilen Alfred Biliotti (1833-1915)²⁰ 30 Mayıs 1885 tarihli raporunda; Trabzon Vilayeti'ndeki okullar hakkında en ince detayına kadar

¹⁷ Marc Ferro, *Sömürgecilik Tarihi*, çev. Muna Cedden, İmge Kitabevi, Ankara 2002, s. 19.

¹⁸ Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1553-1952)*, TTK Basımevi, Ankara 1952, s. 5.

¹⁹ Daniel Goffman, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizler 1642-1660*, Çev. Ayşe Başçı-Sander, Sabancı Üniversitesi Yayinevi, İstanbul, 2001, s. 3

²⁰ İtalyan asıllı olan Biliotti, İtalyanca ve Grekçe'nin yanı sıra Fransızca, İngilizce ve Türkçe bilen bir İngiliz konsolosudur. Rodos, Trabzon, Girit ve Selanik'te İngiltere adına çalışmıştır. Ayrıca bulunduğu bölgelerde de Arkeolojik araştırmalar yürütmüştür. Detay için bkz. David Bachard, "The Fearless and Self-Reliant Servant: The Life and Career of Sir Alfred Biliotti (1833-1895)", *Studi Miceni ed Egeo-Anatolici*. Vol. 48, 2006, s. 5-53.

bilgiler vermiştir.²¹ Ancak raporun detaylarına inildiğinde Trabzon ve çevresindeki okullar ve eğitim hayatı ön planda tutularak Trabzon'un sosyal yapısına yönelik bilgilerin bu vesileyle aktarıldığı görülmektedir. Dolayısıyla 1885 yılında Trabzon'daki toplumun sosyal yapısı veya demografik yapısına yönelik önemli bilgiler edinildiği gibi Osmanlı Devleti'nin buraya yapmış olduğu eğitim yatırımları da bu raporda rahatlıkla görülmektedir.

B) İngiliz Ulusal Arşivleri'nde Erzurum

Yukarıda verilen Biliotti örneğinden yola çıkarak Erzurum ve çevresinde de İngiliz konsoloslarının ve konsolosluklarda vazife alan diğer devlet görevlilerinin çalıştıkları bilinmektedir. Bu görevliler başta Erzurum'un ekonomik hayatı olmak üzere siyasi, askerî, dinî, coğrafi, kültürel ve etnik yapısıyla alakalı raporlar düzenlemişler ve tuttıkları kayıtları İstanbul'daki İngiltere Büyükelçiliği'ne göndermişlerdir.

Bu konsolosluk raporları bugün Londra'da bulunan Ulusal Arşivlerde muhafaza edilmektedir. Sadece konsolosluk raporları değil bölgeye gelen İngiliz görevlilerin tuttıkları günlükler, çizdikleri haritalar, İngiliz Parlamentosu'na ait evraklar ve dünya genelinde meydana gelen olaylarla ilgili tutulan kayıtlar da Erzurum ile ilgili yerel tarih araştırmaları açısından önem arz etmektedir. Çalışmamızın asıl muhteviyatını ise bu arşivlerde bulunan konsolosluk raporları oluşturmaktadır. Çünkü İngiltere Dışışleri Bakanlığı'nda tutulan bu kayıtlar son derece öneme sahiptir. Hacimsel olarak da diğer kayıtlara oranla fazla oluşu, onların değerini en üst sıraya çıkarmaktadır. En küçük ayrıntıyı bile yazıya geçirmekten imtina etmeyen İngiliz konsoloslarının tuttuğu bu kayıtlar, şüphesiz Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Erzurum'un sosyo-ekonomik, siyasi, coğrafi, dinî ve etnik yapısıyla ilgili önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

İngiliz Büyükelçiliği'nin Osmanlı Devleti'nde açılması 1580'lere kadar geri gitmesine rağmen, İngiliz konsolosluklarının Anadolu'ya ve Erzurum'a yayılması daha geç dönemlerde olmuştur. Erzurum'da ilk İngiliz konsolosluğu 1836 yılında James Brant'ın konsolos olarak atanmasıyla açılmıştır.²² Bu tarihten itibaren tutulan konsolosluğa ait kayıtlar, İstanbul'da

²¹ *The National Archives, (TNA.), Foreign Office (FO.), 195/1521.*

²² Detay için bkz. Ayşe Bayraktutan, *Erzurum İngiliz Konsolosluğu ve Faaliyetleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2010, s. 81.

İngiltere Büyükelçiliği'ne gönderilmiş; daha sonra da İngiliz Arşivleri'nde dışişleri ofisinde kayıt altına alınmıştır.²³

Bu raporların dışında İngiliz Parlamento'suna ait kayıtlar da Erzurum kent tarihi açısından önemli bilgiler barındırmaktadır. Bu evraklar, 1831-1966 yılları arasında Erzurum'da yaşanan önemli olaylara yönelik, İngiltere Parlamentosu'nun tutumlarını yansıtan en önemli kayıtlar olarak durmaktadır. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi esnasında İngiltere'nin tutumuna ilişkin en detaylı kaynakları da içeren bu kayıtlara internet üzerinden erişim de mümkündür.

1890'lı yıllarda yaşanan halk olaylarıyla ilgili parlamento kayıtları önemli olduğu gibi ilgili tarihlerde basılmış olan gazeteler de önemlidir. The Times gazetesi bu yayınların eskilerinden ve en başlıca olanlarından birisidir. Özellikle 1895 yılında meydana gelen Ermeni olayları, başta İngiltere olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerinin medyasında geniş ve farklı dillerde yankı bulmuştur. Dolayısıyla basın yayınlarında daha çok halk olaylarına yönelik bilgiler bulunsa da farklı içeriklere ulaşmak söz konusudur. Örneğin; The Times gazetesinin geneline bakıldığında, Erzurum ile ilgili haberlerin en erken tarihlisi 15 Ağustos 1828 olarak göze çarpmaktadır. Nitekim 31 Ağustos 1894 tarihli bir haberinde The Times, Erzurum'dan, "Talihsiz Bir Vilayet" olarak bahsetmiş ve o tarihlerde Erzurum'da yaşanan gelişmeler hakkında bilgiler vermiştir. Bu haberin aktardığına göre; Erzurum Vilayeti sadece ticaret hacminin azaldığı bir bölge değil aynı zamanda, geçen kış nedeniyle, büyük kıtlıkların yaşandığı bir vilayet olarak aktarılmıştır. Hasattan düşük verimin alınmasının gerekçeleri üzerinde duran bu haberde, Erzurum Vilayeti çevresiyle ilgili bilgiler de aktarılmıştır.²⁴

Dolayısıyla sadece İngiliz ulusal arşivleri ve bu arşivlerde bulunan raporlar değil İngiltere'de yayımlanmış olan basın-yayın organlarının da arşivlik nüshaları Erzurum kent tarihi açısından önem taşımaktadır.

1) Konsolos Raporları ve Erzurum

Raporlarda Erzurum'la ilgili bilgilere geçmeden önce bu raporların geneline bakıldığında, 1843-1914 yılları arasındaki gelişmeleri kapsadığı görülmektedir. Erzurum ile alakalı 106 dosya bulunmakta ve her biri onlarca hatta yüzlerce belge ve bilgi ihtiva etmektedir. Bu belgelerin özeline inildiğindeyse Erzurum'un sosyal yapısıyla ilgili bilgiler bulunduğu gibi

²³ Türkiye ile ilgili evraklar, 78 kod numarasıyla kayıt altına alınmıştır. Ayrıca Dışişleri evrakında 5491 adet dosya bulunmakta ve çoğunluğu da dosya usulü kayıt olduğu için binlerce belge ihtiva etmektedir. İngiliz arşivleriyle ilgili bilgi için bkz. Ersoy, "İngiliz Devlet Arşivi", s. 126.

²⁴ *The Times*, August 31, 1894.

bu bilgilerin sadece Erzurum özelini değil Erzurum'un çevresindeki diğer şehirleri de içeren bilgiler barındırdığı bilinmektedir.²⁵ Konsolos raporlarında sadece sosyal veyahut etnik dokuya ilişkin veriler yoktur. Siyasi, iktisadi, dinî, coğrafî ve askerî bilgilerin yer aldığı tespit edilmektedir. Erzurum Vilayeti'nin sosyo-ekonomik yapısına ilişkin sayısal verileri de bu evraklar arasında görülmektedir. Örneğin 1883 yılına ait bir ticarî rapor Erzurum, Van, Hakkari, Diyarbakır ve Harput Vilayetlerinin 1882 yılında ekonomi hayatına ilişkin sayısal verileri sunmaktadır. Bu raporda,

1882 yılında Erzurum Vilayeti'ne Avrupa'dan yapılan ithalat oranında %14 düşüş yaşamıştır. Bu düşüşten en çok İngiltere'nin etkilendiğini, 1882'de 70,437 sterlin olan ticaret hacmine karşılık 44,050 sterlin düzeyince ithalatın gerçekleşmesinden anlaşılmaktadır.²⁶

Raporda İngiltere ile birlikte Amerika'nın da ticaretin göstergelerinde düşme yaşadığı yazılmıştır. Üstelik bu ticaret hacmindeki daralmanın sebebi olarak bölgeye Rus Petrol Şirketi'nin girmesi ile Avusturya ve İtalya'nın da pazarda söz sahibi olmasından ileri gelmesi gösterilmiştir. Ayrıca raporda,

Bakü'den Batum'a uzanan demiryolunun tamamlanması ve büyük miktarda ucuz Rus ürünlerinin ithal edilmesi başta Amerika malları olmak üzere diğer ihraç mallarının azalmasında başlıca etken olmuştur. Muhtemelen de bu durum kalıcı bir etkiye sahiptir... Ancak yine de Amerika'nın tamamen bu pazarın dışına atılması mümkün gözüküyor. Tekrar İngiliz ticaretine dönecek olursak, demir ve bakır ithalatında % 60 bir düşüşten etkilenmektedir. Pamuklu bez sadece günlük kullanımdan dolayı yeterli düzeyde talep görmektedir... Erzurum'a gelen Manusa kumaşının toplam miktarı % 61'lik bir düşüş yaşayarak 1883'te 10.000 sterlin olmasına karşılık 1882'de 26.000 sterlin tutarında gerçekleşmiştir...²⁷

bahsedilerek Erzurum Vilayeti özelinde Osmanlı sınırlarında yabancı mallarının durumuna yönelik bilgiler verilmiştir.

Konsoloslar ve konsolosluk çalışanları, Erzurum Vilayeti'yle ilgili bu evraklar arasına çeşitli yerleşim yerlerinin planlarını ve fotoğraflarını eklemeyi de unutmamışlardır. Keza İngiltere Savaş Bürosu'nda (War Office) konsolos James Zohrab'ın 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'na ilişkin raporları 3 dosya hâlinde bulunmaktadır. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nde

²⁵ Örneğin, bir diğer dosya Erzurum Konsolosluğu'na ait olmasına karşın; Erzurum dışında 1880 yılında Türkiye'nin etnik yapısına yönelik rapor içermektedir. Bu rapor, Anadolu'nun doğusu, Kürdistan Eyaleti için aşağı yukarı nüfus tahminlerini içeren bilgiler ihtiva etmektedir. Rapora göre bölge Müslim-Gayrimüslim olarak iki sınıf topluluktan oluşmakta ve her dinî grup içerisinde de alt sınıfların bulunduğunu belirtmektedir. Binbaşı Trotter tarafından hazırlanan bu raporda Kürdistan olarak belirtilen Osmanlı Vilayeti'nde Müslüman nüfusu 1.750.000, Gayrimüslim nüfusu ise 750.000 olarak tahmin edildiği kaydedilmiştir. Ayrıca Kürdistan olarak adlandırdıkları bölgeyi, Diyarbakır'ın doğusu olarak nitelemeleri de günümüz siyasi politikalar gereği şaşırtıcıdır. bkz. *TNA., FO. 78/3132.*

²⁶ *TNA., FO., 195/1481.*

²⁷ *TNA., FO., 195/1481.*

doğu bölgesinde yabancı bir devlet görevlisinin Osmanlı Devleti'ne ve burada yaşananlara yönelik bakış açısını yansıtmaya nedeniyle önemli bilgiler içermektedir.²⁸

Bu raporlardan bir diğeri W. Brant tarafından 12 Haziran 1843 tarihinde İstanbul'a gönderilmiştir. Bu raporda Erzurum'un siyasi ve sosyal durumun dışında Erzurum dışındaki vilayet ve sancak merkezlerindeki durum aktarılmıştır. W. Brant'a aktardıklarına göre, o tarihlerde Van Vilayeti'nde salgın hastalıklar baş göstermiştir.²⁹ Raporda;

Karantina dairesinden aldığım bir habere göre; Veba, Van Vilayeti'nde çocuklarda görülmüştür. Ancak hastalığın kısa sürede önleneceği ya da fazla yayılmayacağı umulmaktadır. Salgın, Diyarbakır'dan çıkarak Bitlis'e de yayılmaktadır. Bitlis'ten de kendiliğinden yayılarak benim bulunduğum köye doğru genişlemektedir. Karantina görevlileri, salgını önlemek için Paşa'yla görüşme yaptılar ve Kamil Paşa'yla görüşme yapmak için benden ricada bulundular. Ben de bundan geri durmadım. Murat Çayı, şu anda geçit veriyor. Fakat bu geçit noktaları, Muş'taki ve Palo'daki iki köprüdür. Görevliler etkili bir Kordon uzmanı gibi mükemmel bir iş çıkarıyorlar...³⁰

diye bilgiler aktarmıştır.

Bir diğeri İngiliz Yüzbaşı F. R. Maunsell³¹ tarafından Erzurum ve çevresine yapılan, 1888 ve 1892 yıllarındaki, iki ayrı seyahat neticesinde askerî amaçlarla yazılmıştır. Bu raporda, Maunsell dışında, Albay Chermiside, Albay M. S. Bell, Albay Everett, ve Van İngiliz Konsolos Yardımcısı G. P. Devey gibi kişilerin bölgeden gönderdiği istihbarat yazılarına da yer verilmiştir.³² Değerlendirmemize tabi bu rapor, her ne kadar Anadolu'nun doğusuyla alakalı bilgiler ihtiva etse bile Erzurum'la alakadar kısımları bu çalışmanın ana temasını oluşturmaktadır. Maunsell'in bu yazıları iki cilt olarak hazırlanmış; ilk cildinde Karadeniz-Erzurum ve Sivas, Erzurum-Muş ve Bayezid, İran Körfezi-Erzurum ve Van, İskenderun Körfezi-Erzurum ve Bitlis eksenlerindeki yerleşim yerlerinin birbirlerine olan uzaklıkları ve onları birbirine bağlayan yollar veyahut ulaşım güzergâhları detaylı bir şekilde tasvir edilmiştir. Elbette bu güzergâhlar bizlere, o dönemlerde Erzurum'un diğer vilayetlerle ilişkilerini etraflıca anlattığı gibi onlarla ulaşımın nasıl sağlandığına dair enfes bilgileri de ortaya koymaktadır. Bu

²⁸ İlk konsolosluk dosyası, *TNA., FO., 78/533* numarada kayıtlıdır. Bizim tespit edebildiğimiz son konsolosluk raporu ise *TNA., FO., 195/760* numaralı dosyada 1914 yılına aittir.

²⁹ *TNA., FO., 78/533.*

³⁰ *TNA., FO., 78/533.*

³¹ Maunsell, İngiltere tarafından Osmanlı Devleti'ne askerî ateşe olarak gönderilmiştir. Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesinden askerî amaçlarla raporlar düzenleyerek göndermiştir. Osmanlı toplumu ve özellikle de Anadolu coğrafyası hakkında gönderdiği raporlar İngiliz Kraliyet Dergisi'nde 1900'lerin başlarında yayınlanmıştır. bkz. Joseph Heller, *British Policy Towards the Ottoman Empire 1908-1914*, Frank Cass and Company Limited, Oxon 1983, p. 24.

³² bkz. *TNA., War Office (WO.), 33/54, Vol. I, p. I.*

bilgilerin yanı sıra ulaşım araçları ve iklim, iklim ve nüfus yoğunluğu ve yapısı hakkında kısa kısa, önemli sayılabilecek detayları bulundurmaktadır.³³

Bu açıdan Maunsell'in raporunun ilk cildine bakıldığında Erzurum'un jeo-stratejik önemi rahatlıkla görülmektedir. Zira I. ciltteki ulaşım rotaları; Erzurum merkeze alınarak buranın Karadeniz, Sivas, Muş, Bayezid, İran, Van, Bitlis ve İskenderun Körfezi'ne kadar olan dar ve geniş hinterlandtaki ulaşım ağları olarak aktarılmıştır. Her ulaşım hattının başında Erzurum'un olması, askerî açıdan bir İngiliz subayının Erzurum'a olan bakış açısını ortaya koymaktadır. Bu, yabancı bir devletin Erzurum'a olan ilgisini açıklar mahiyettedir. Raporun ikinci cildi ise, Yüzbaşı Maunsell'in 1892 yılında Erzurum ve çevresine yaptığı seyahatin detaylarını içermektedir.³⁴

Raporda sadece Erzurum ele alınmamıştır. Erzurum'un yanı sıra Samsun, Amasya, Tokat, Sivas, Erzincan, Bayburt, Kars, Ağrı, Van, Bitlis, Muş, Adana, Kahramanmaraş, Malatya, Diyarbakır, Mardin ve Elazığ gibi şehirlerle alakalı detaylı bilgileri aktarmıştır.

Maunsell, yol güzergâhları hakkında bilgi vermeden önce, genel hatlarıyla Doğu Anadolu'nun coğrafyasından bahsetmiştir. Karadeniz-Erzurum-Sivas hattının oldukça yüksek ovalardan ve engebeli platolardan oluştuğunu belirtmiştir. Erzurum'un bölgenin en yüksek platosu ve Sivas'ın denizden yaklaşık 4000 feet (1219 metre) yüksekte olmasına karşın Erzurum'un 6000 feet (1828 metre) yüksek olduğunu yazmıştır. Karadeniz sahili ve onun karayla olan bağlantılarına değinen Maunsell, Erzurum ve Trabzon'u birbirine bağlayan şose yolun (bugün de olduğu gibi), yüksek bir geçitle Zigana Dağı'nı aştığını ifade etmiştir.³⁵ Palandöken dağlarının diğer dağlarla olan temasına değindikten sonra Fırat Vadisi'nin, Erzurum'dan Erzincan taraflarına uzandığını ve burada oldukça sarp ve zor bir coğrafyaya sahip olduğunu yazmıştır. Hatta bu coğrafi yapı nedeniyle Erzincan'dan Muş, Harput ve Eğin'e harp malzemelerini taşımak için yol bulunmadığının altını çizmiştir.³⁶ Maunsell gibi askerî vasıflı bir görevlinin coğrafi yapıya ve yol durumuna önem atfetmesi şu açıdan önemlidir:

- İngiltere yahut müttefikleri tarafından Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerine özellikle de Erzurum Vilayeti'ne olası muhtemel bir askerî müdahalede coğrafyaya dikkat edilmesi;

³³ TNA., WO., 33/54.

³⁴ TNA., WO., 33/54.

³⁵ TNA., WO., 33/54, p. 1.

³⁶ TNA., WO., 33/54, p. 3.

- Osmanlı Devleti'nin yukarıda adı geçen merkezlerinde eşkıyalık faaliyeti veyahut sosyal düzeni bozacak bir hareket olduğunda devletin alacağı askerî tedbirde yetersiz olacağına ortaya konulmasıdır.

Bu iki husus ve Osmanlı Devleti'nin son yıllarında yaşanan sosyal hareketlenmeler düşünülecek olursa, devletin buralarda tedip hareketinde neden etkisiz kaldığının cevabı rahatlıkla ortaya koyacaktır.

a) Maunsell'e Göre Erzurum ve Çevresinin Coğrafi Yapısı

Erzurum ve Pasin Ovası'ndan bahsedildikten sonra Pasin Ovası'nın Aras Vadisi'ni izleyerek o zamanlar Rus sınırına kadar ilerlediğini belirtmiştir. Pasin Ovası, Deveboynu geçidiyle Erzurum'dan ayrılmakta ve Maunsell'e göre; Deveboynu, Erzurum'un doğusundaki en önemli stratejik mevki oluşturmaktadır. Ayrıca, şehrin kuzey ve batısında uzanan ovaya Erzurum Ovası denildiğini ve Ovacık ile birlikte anıldığını da eklemiştir. Bölgedeki çeşitli su kaynaklarına da yer verilmiştir. Konumuz açısından önemli olanı su kaynağı Fırat Nehri'dir. Çünkü Fırat'ın Erzurum'un kuzeydoğu kesiminden doğarak batı istikametinde aktığını; Aşkale'nin aşağısından geçerek daralıp, Pekiç'te tekrar genişlediğini aktarmıştır. Daha sonra Kuzluca Dağlarını geçip Erzincan'da "Kara Su" ile birleşerek Erzincan'ın güneybatısına doğru aktığını söylemektedir.³⁷ Bu bilgi herkes tarafından genel geçer bir ifadedir. Ancak, Fırat Nehri'nin kaynağını Erzurum'dan alması ve yabancı bir görevli tarafından da bunun tespit edilmiş olması, günümüzde su kaynaklarının da önemi göz önünde tutulacak olursa, Erzurum şehrinin bir diğer önemini gösteren ifadelerdir.

b) Maunsell'e Göre Erzurum'da Yollar

Sivas ve Trabzon'u çevreye bağlayan yolların mükemmel bir mühendislik eseri olduğunu ancak yolların bakımının yapılmadığını vurgulayan Maunsell, Rize üzerinden Erzurum'a giden yoldan bahsetmiştir. Bu yolun, bir katırın gideceği şekilde yapıldığını ve askerî bir operasyon zamanında harp malzemelerinin taşınmasına uygun olmadığını yazmıştır. Oltu'ya ise Gürcü Boğazı denilen mevkiden iki yolla ulaşılacağını ve bu yolların bir aylık çalışmayla silah sevkiyatına uygun hâle getirilebileceğini belirtmiştir.³⁸

³⁷ TNA., WO., 33/54, p. 4.

³⁸ TNA., WO., 33/54, p. 5.

c) Maunsell'e Göre Erzurum'da Nüfus

Rapor da verilen bilgilere göre, Erzurum'un da içinde bulunduğu ve Anadolu'nun Erzurum merkezli doğu kesiminde, nüfus çok dilli bir yapı arz etmektedir. Başlıca Osmanlı, Rum, Ermeni ve Kürtlerin bulunduğu ve Kürtlerin daha çok güneydoğu kesiminde yoğunlaştığını belirtmiştir. Elbette Osmanlılardan kasıt Türklerdir. Çünkü ona göre; bölgede nüfusun çoğunluğu Türk'tür. Fakat burada yaşayan köylüler, daha doğrusu Müslüman ahali için pek de iyi şeyler yazmamaktadır. Zira köylüler hakkında; onların idarecilerin baskılarından zulüm gören hasta ve duyarsız insanlar olduğundan, bahsetmesi oldukça ilginçtir. Müslüman halkın girişimcilik ruhuna sahip olmadıklarını, herhangi bir yatırım yapmak yerine otoritenin koyduğu hükümleri yerine getirmekten memnun olduklarını belirtmiştir.³⁹

Ancak Erzurum'da yaşayan Ermenilerden oldukça girişken bir millet ve bu bölgede sanayi ve ticaretin onların ellerinde olduğundan bahsetmesi, oldukça dikkat çekici bir diğer bilgidir. Ermenilerin zeki ve çabuk olduklarını ve kısa zaman içerisinde refahlarını artırdıklarını da ifade etmiştir. Onların, Amerikan misyonerleri aracılığıyla maddi ve manevi olarak desteklenerek hızlı bir şekilde geliştiklerini belirtmiştir.⁴⁰ Ermenilerin bir millet olma (bağımsızlık kazanma) yolunda nasıl ilerlediklerinden:

Ülkenin bu kesimindeki misyonerlere Erzurum, Sivas, Harput ve Merzifon'da rastlayabilirsiniz. Ermeniler, henüz büyük bir millet olamadıkları ve düzenli bir gelişmeyle, milliyetçilik hareketlerinin dikkatli bir şekilde saklanması gerektiği inancıyla doludurlar. Henüz olgunlaşmadıkları ve yarı özerk hale gelebilmek için yeterli düzeye erişemediklerini söylüyorlar...⁴¹

diye yazmıştır.

Maunsell'in bir diğer tespitine göre; Lazlar, Müslüman'dır ve Karadeniz'in doğu sahillerinde yaşamaktadırlar; Rumlar da bu bölgede ticareti ellerinde bulundurmaktadırlar. Bölgede insanların nakliyeyi iki tekerlekli ve araba denilen bir çift öküzün çektiği vasıtalarla sağladığını ve bu araçların da 1,5-2 millik mesafeyi 1 saatte aldığı yazmıştır. Ayrıca kışları bu arabalara at koşulduğu vakit, iki kantar yük taşıdıkları; yazın ise yollar iyi olduğu müddetçe 2,5 kantar hatta 3 kantara kadar yük taşıyabildiklerini belirtmiştir. Öküz ve at dışında vasıtalarda deve, katır ve eşeklerin kullanıldığını aktarmıştır. Maunsell, özellikle İran'dan gelen kervanların

³⁹ TNA., WO., 33/54, p. 7.

⁴⁰ Bkz. TNA., WO., 33/54, p. 8.

⁴¹ TNA., WO., 33/54, p. 8.

geçiş güzergâhı olan Erzurum-Trabzon yolunda, deve ve katır kervanlarına sıkça rastlamanın mümkün olduğunu anlatmıştır.⁴²

Erzurum Vilayeti'nin yüksek olması, onun aynı zamanda mamul ürünler açısından daha az çeşitliliğe sahip olmasına yol açtığını beyan etmiştir. Buğday ve Arpa'nın, Erzurum'da yetişen başlıca ürünler olduğunu, sulak arazilerde yetişebilecek Mısır ve Pirinç'in daha çok Karadeniz taraflarında hasat edildiği gözlemlenmiştir. Yine yükseltiden dolayı Erzurum ve Pasin Ovaları'nda meyve yetiştirilemediğini ek bilgi olarak sunmuştur.⁴³ Elbette her verdiği sosyo-ekonomik bilgilerin peşi sıra askerî içerikli notlar düşmekten vazgeçmemiştir. Zira iklim bahsinde şayet Erzurum ve taraflarına operasyon yapılacaksa, bunun genellikle yaz aylarına denk getirilmesinin uygun olacağından bahsetmesi verilen bilgilerin askerî önem taşıdığına en bariz delildir.⁴⁴

d) Maunsell'in Raporuna Göre 1892'de Erzurum

Ülkenin bu kesimine askerî açıdan bakıldığında Erzurum çok önemli bir şehirdir. Şehir, Erzurum Ovası'nın güneydoğu kesiminde, Palandöken Dağı'nın aşağı eteklerinde ve güneye doğru konuşlandırılmıştır. Doğu'ya doğru, 6.950 feet yükseklikteki Deveboynu geçidiyle Pasin Ovası'na gidilmektedir. Ova'nın genel seviyesi 5.750 feet, İngiliz Konsolosluğu'nun bulunduğu yerde 6.250 feet yüksekliktedir ve Palandöken'in zirve yükseltisi 10.300 feettir...

Erzurum şehri, Deveboynu'nun dışında bir gözetleme yeri olan ve Top Dağı'nı da içeren tabyalı bir eserle yapılmış surlarla çevrilidir. Şehir, etrafi surla çevrili boşluğu dolduramamış, geri kalan boş yerler sebze bahçeleri, kabristan ve çöp yığınlarıyla doludur. Şehrin eski surları şu anda yıkılmıştır.

Erzurum'un nüfusu, 40.000'dir ki bu nüfusun 26.500 Müslüman, 11.000 de Ermenilerden oluşmaktadır. Erzurum'da İranlı, Rum, Yahudi ve diğer kesimin sayısı ise 1000 civarındadır. Kürdistan için hizmet veren Majesteleri'nin Konsolosluğu buradadır ve ayrıca Fransa ve Rusya'nın da konsoloslukları vardır. Şehrin ortasında yüksek bir mevkiye, şu sıralar harabeye dönmüş eski bir yapı olan İç Kale bulunmaktadır. En iyi evler ve iş yerleri, bu kalenin güney tarafındadır. Sokaklar düzensiz, kötü bir şekilde yapılmış ve kirlidir. Başlıca Ermeni Mahallesi, geniş sokaklara da sahip olan bir yerde, şehrin kuzeyine doğrudur. Şehir, Palandöken Dağı'ndaki pungarlardan ağaç borularla su temini sağlamış ve bu su, şehirdeki birçok çeşmeden akmaktadır. Üç küçük dere şehirden akıp gitmektedir; fakat yakın bir zamana kadar kontrolsüz akmıştır. Yakacak, hemen yakınlarında ahşap yokluğundan dolayı pahalı ve azdır. Fakir sınıf, hemen hemen bütünüyle "Tezek" kullanmaktadır. Yakacak odun çok uzak mesafelerden arabalarla saklanmaktadır. Şehrin kuzeyindeki ova çok iyi ekilip biçilmekte ve biraz

⁴² TNA., WO., 33/54, p. 10.

⁴³ TNA., WO., 33/54, p. 10.

⁴⁴ TNA., WO., 33/54, p. 11.

darı ile buğday ve arpa yetiştirilmektedir.⁴⁵ Bazı sebzeler, kuru fasulye, soğan, lahana ve şalgama benzer bir tür de burada olmaktadır. Ayrıca patates vilayet sınırları dahilinde bolca mahsul edilmektedir. Pazar yerleri bu şehir için önemli olmasına rağmen yetersizdir. Demir ve bakırcılık işi iyi vaziyettedir. Debbaağ ve deri işi ayrıca varlığını sürdürmektedir...

şu anda 4. Ordu'nun merkezi Erzincan olmasına rağmen Erzurum daha önemli askerî bir mevkiidir. 5 Piyade Taburu, bir Süvari Alayı ve 12 Sahra Topçu Bataryası genellikle Erzurum'da konuşlandırılmıştır. Ayrıca 5 Kale Topçu Bataryası ve 4 İstihkâm Bölüğü de bulunmaktadır. Erzurum Vilayeti Erzincan, Erzurum ve Bayezid'dan oluşan üç sancağa sahiptir. Erzurum Sancağı'ndaki kazalar aşağıdaki gibidir⁴⁶:

Kaza Merkezi	En Önemli Merkezi
Kiskin (Yusufeli)	Öğdem
Tortum	Nihağ
Ova (Ilca)	Ilca
Tercan	Mamahatun
Kiğı	Kiğı
Pasin	Hasan Kale
Hınıs	Hınıs
Erzurum	Erzurum

...Erzurum, çok önemli stratejik ve içerisinden birçok yerden gelen yolların geçtiğı ve Osmanlı topraklarının bu bölümündeki bütün yollar için bir kavşak noktasıdır. Karadeniz sahilinden iki yol, batı tarafından üç yol, güney batısından iki yol, doğudan altı yol ve güneydoğudan üç yol Erzurum'da buluşmaktadır...⁴⁷

e) Konsolos Monahan'ın Raporunda Erzurum

14 Ekim 1914 tarihinde İngiliz Büyükelçiliğı'ne Erzurum Konsolosu J. H. Monahan tarafından gönderilen rapor, henüz I. Dünya Savaşı'na girmemiş olan Osmanlı Devleti'nin bir vilayeti olan Erzurum'un genel durumu hakkında çok çarpıcı bilgiler içermektedir.⁴⁸ Monahan, gönderdiği raporun ilk kısmında, Albayrak (Al-Bairak) gazetesine vurgu yaparak gazetenin,

⁴⁵ TNA., WO., 33/54, p. 92.

⁴⁶ TNA., WO., 33/54, p. 93.

⁴⁷ TNA., WO., 33/54, p. 98, 99.

⁴⁸ TNA., FO., 194/2460.

İttihat ve Terakki Fırkası Erzurum Şubesi'nin yayın organı olduğunu bildirmektedir. O tarihlerde Albayrak gazetesinde çıkan "Vatan İçin" adlı makaleye gönderme yapan Monahan, bu makalenin İngiltere adına hizmet eden Müslümanları kışkırtmaya yönelik bilgiler aktardığını belirtmektedir. Altını çizerek belirttiği bu raporda, makaleden alıntılar yaparak yazıda, Mısır ve Hindistan Müslümanları ve Yemen'deki isyancıların İngiltere adına savaşarak, kendilerini feda etmelerinin utanç verici olduğunu ve onların dinî ve kültürel hayatları üzerinde söz sahibi gerçek ülke olan İslam'a da ihanet ettiklerinin belirtildiğini yazmıştır.⁴⁹

Erzurum İngiliz Konsolosu Monahan'ın, Albayrak gazetesinde çıkan bu makaleden rahatsızlık duyduğu, bu makaleye atıf yaparak, onu üst makamı olan İstanbul İngiliz Büyükelçiliği'ne bildirmesinden anlaşılmaktadır. Monahan, bu yazıdan endişe duymasına rağmen Albayrak gazetesinin tirajının düşük seviyede ve bölgede etkisinin az olmasını, teselli kaynağı olarak görmüş; kendi adlarına şanslı olduklarının kanısına varmıştır.⁵⁰

Meşhur İttihatçılardan Bahaddin Şakir ve Hilmi Beylerin⁵¹, I. Dünya Savaşı esnasında Erzurum'da yürüttükleri faaliyetlere değinen Monahan, millî şuurla hareket eden bu kişilerin şovenizm yaptıklarını ifade etmiştir. I. Dünya Savaşı'na girmeden önce Osmanlı Devleti'nin Erzurum'da aldığı tedbirlerden bahseden Monahan, Osmanlı ordusunda görev yapan bazı Ermenilerin silahlarının alındığını rapor etmiştir.⁵² Biraz daha detaya inildiğinde, gönderdiği raporun tarihinden iki hafta önce, iki Rus vatandaşının Osmanlı ordusundaki Ermenileri kışkırtıcı faaliyetlerinden dolayı yakalanıp sınır dışı edilmesi olayını bizzatıhi aktarmaktadır. Bu olaydan ve Kafkasya'da Osmanlı Devleti'ne karşı Ruslar tarafından örgütlendirilen Ermeni çetelerinin, Türkiye'ye saldırı hazırlığından bahseden Monahan'ın, her nedense Osmanlı Devleti'nin Rusya güdümündeki bazı Ermenileri silahsızlandırma girişimlerinin, tedbir amaçlı olduğunu görmemezlikten geldiği anlaşılmaktadır.⁵³

2) İngiliz Ulusal Arşivleri'nde Bilinmeyen Erzurum Haritaları

İngiliz Ulusal Arşivleri'nde dünyanın pek çok bölgesiyle alakalı olduğu gibi Erzurum ve çevresiyle de ilgili haritaların bulunması tabii bir durumdur. Ancak, bu araştırmayı önemli

⁴⁹ TNA., FO., 194/2460.

⁵⁰ "...Fortunately the Al-Bairak has little circulation or influence.", TNA., FO., 194/2460/No: 72.

⁵¹ Bahaddin Şakir Bey, İttihat Terakki'nin önde gelen isimlerindedir. I. Dünya Savaşı öncesi Erzurum ve çevresine Teşkilat-ı Mahsusa adına gönderilmiş ve burada propaganda faaliyetlerinde bulunmuştur. Hilmi Bey'de aynı ekip içerisinde Erzurum'da Bahaddin Beyle birlikte faaliyet yürütmüştür. Detay için bkz. Alaattin Uca, *İttihat ve Terakki Liderlerinden Doktor Bahaeddin Şakir Bey*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2009, s. 236-237.

⁵² TNA., FO., 194/2460.

⁵³ TNA., FO., 194/2460/No: 73.

kılacak iki çizim veyahut harita oldukça değerlidir. Bu haritaları veyahut çizimleri değerli kılan husus ise bunların daha önce Türkiye’de herhangi bir araştırmaya konu edilmemiş olmasıdır. Nitekim Erzurum şehir haritalarının ilki 1853 yılına, ikincisi 1855 yılına aittir. Erzurum’un günümüzden 160 yıl öncesinin sokakları, yolları, camileri, çeşmeleri, değirmenleri, köprüleri, dış surları, meşhur kapıları ve mahalle isimlerine varıncaya kadar detaylı tarihî birikimi bu çizimlerde yatmaktadır. Haritalar, 1825 yılında Çarlık Rusya’nın Kafkas Orduları komutanı ve aynı zamanda 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Kars ve Erzurum gibi önemli şehirleri ele geçirmiş olan Ivan Fyodorovich Paskevich’in⁵⁴ personellerinden Albay Ushakov’un keşif harekâtına göre çizilmiştir.⁵⁵

Ushakov’un kim olduğu ve hangi amaçlarla Erzurum’a geldiği, haritaların yılları üzerinde değerlendirme yapılarak ortaya konulabilir. Zira haritaların çizildiği tarihlere bakıldığında, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Kırım Harbi’nin olduğu rahatlıkla görülmektedir.⁵⁶ Kırım Harbi olarak da adlandırılan bu savaş “Kafkasya” diye tabir olunan doğu cephesinde de yürütülmüş; hatta Ruslar, Kırım’a ve batı cephesine oranla, bu mevkiide başarılı harekâtlar düzenlemişlerdir. 26 Kasım 1854’te Kars’ı ele geçiren Rus Ordusu’nun bir sonraki hedefinde, tarihin her döneminde jeo-stratejik öneme sahip Erzurum olmuştur.⁵⁷ Bu nedenle, harbin yürütüldüğü tarihlerde Erzurum’u anlatan haritaların çizilmesine ihtiyaç duyulmuştur. 1854 yılında kış şartlarının bastırmasıyla Ruslar, bu harekâtı yani Erzurum’u işgal etme fikrini fiiliyata geçirememiştir.⁵⁸ Ancak yine de Erzurum’un iki çok önemli haritasını çıkarmayı ihmal etmemişlerdir. Tarihî bakış açısında bakıldığında, bu haritaların Lacoste’un da deyimiyile; “*Harita, bir sürü istatistikten ve yazılı belgeden üstün betimleme biçimidir. Taktik ve*

⁵⁴ Paskevich, Çar Nikola tarafından Kırım Harbi başlamadan evvel orduların başına geçirilmiştir. Kırım Savaşı’nda 82 yaşında askerî operasyonları yürütmüş ve 1856 yılında da hayatını kaybetmiştir. bkz. Alan Palmer, *Kırım Savaşı ve Modern Avrupa’nın Doğuşu*, çev. Meral Gaspıralı, Alfa Yayınları, İstanbul 2014, s. 51.

⁵⁵ TNA., *Maps and Plans (MR.)*, 1/493.

⁵⁶ Kırım Savaşı, 3 Temmuz 1853’te Rusya’nın Eflak ve Buğdan’ı işgal etmeleri üzerine çıkmıştır. 1853-1856 yılları arasında Rusya’ya karşı yürütülen bu mücadele Sardunya, İngiltere ve Fransa’nın da Osmanlı Devleti saflarında savaşa katılmasıyla dünya savaşı niteliğine dönmüştür. Kırım Savaşı, ekonomik anlamda da Osmanlı Devleti’ni büyük çöküntüye sokacak dış borçlanmayı ilk kez ortaya çıkarmıştır. bkz. Saim Besbelli, *1853-1856 Osmanlı-Rus ve Kırım Savaşı Deniz Harekâtı*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1977, s. 51.

⁵⁷ Anadolu Ordusu ile Rus Kafkas Ordusu’nun bölgede mücadelesi için bkz. Doğu Aydın, *Avrupalı Savaş Muhabirlerinin Eserlerinde Kırım Savaşı*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012, s. 109-118.

⁵⁸ Rus Orduları’na General N. N. Muravyev komuta etmekteydi. Detay için bkz. A. B. Şirokorad, *Rusların Gözünden 240 Yıl Kırın Kırana Osmanlı-Rus Savaşları, Kırım-Balkanlar-93 Harbi ve Sarıkamış*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2009, s. 390-400.

stratejilerin hazırlanması için gerekli bütün bilgiler haritaya aktarılmalıdır."⁵⁹ ilkesinden yola çıkılarak o dönemde askerî amaçlar doğrultusunda oluşturulduğu görülmektedir.

Şehir planı yahut bir bölgenin izdüşümünün çizilmesi, yani haritacılık tıpkı arşivcilikte olduğu gibi insanlık tarihi kadar eski geçmişe sahiptir. Geçmişten günümüze kadar insanoğlunun yeryüzündeki varlığı, çizime duyulan ihtiyacı yahut haritacılığı ortaya çıkarmıştır. Nitekim bu ihtiyaçtan ötürü, insanlığın geçirdiği hemen her evrede kendi dönemini yansıtan farklı betimlemelerin varlığı bilinmektedir. Bunlar arasında en eski olanı, Hz. İsa'nın doğumundan yaklaşık 2200 yıl önce planlanmış ve çizilmiştir. Günümüzde Kerkük yakınlarındaki Nuzi kentinde, Babillerden kalma kil kalıntıları içerisinde tespit edilen bu harita, aynı zamanda insanoğlunun gördüğü en eski dünya betimlemesidir.⁶⁰ Üzerinde yön işaretlerinin de bulunduğu bu haritaya göre; dünya, büyük bir okyanusta yüzen yuvarlak bir kara parçası olarak tasvir edilmiştir.⁶¹ Haritacılık veya harita çizimi, denizlerdeki gelişmelerle aynı ekseninde gelişme göstermiştir. Harita yapımı bu nedenle denizcilikte kök salmış, haritalar bu yaygın kullanımla beraber karada da kullanılmaya başlanmıştır. Haritacılık karasal olduğu kadar gökyüzünün hesaplanmasına yönelik gelişmelere de ön ayak olmuştur. Nitekim haritacılıkla birlikte gökyüzü hesaplamaları ve enlem-boylam kavramları, zaman hesaplaması, yer ve yön kavramları da gelişmiştir. Dolayısıyla harita kullanımı her devirde devletlerin ve insanlığın kullandığı belli başlı unsurlardan birini teşkil etmiştir. Yolculukların artması, ticaret ağının genişlemesi ve çeşitlenmesi, insan nüfusunun artması ve buna bağlı olarak devlet teşekküllerinin oluşumu, artan devletler ve çıkan savaşlar harita kullanımına yaygınlık kazandırmıştır.⁶²

Tematik haritalar, belli bir konu üzerinde yoğunlaşan çalışmalardır. Bu tür haritalar, betimlemesi yapılan bölge yahut şehrin ekonomik durumu, sosyal statüsü, sağlık durumu, tüketim malzemeleri ve demografik yapısı gibi temalarını anlatan nitelikler taşımaktadır. Nitekim ilk tematik harita, 1800 yılında Londra ve çevresinin toprak sınıflandırmasını yansıtan Thomas Milne tarafından çizilmiştir. Daha sonra William Smith, George Cuvier ve Alexandre Brongniart gibi kişilerin yaptıkları çizimler de kent planları olarak tarihe geçmiştir.⁶³

⁵⁹ Yves Lacoste, *Coğrafya Savaşmak İçindir*, çev. Aylin Ertan, Doruk Yayınları, Ankara 2004, s. 15.

⁶⁰ İlk haritalar yahut çizimler hakkında tartışmalar için bkz. Beau Riffenburgh, *Antik Dönemden Günümüze Haritacılar*, çev. Çağlar Sunay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 6.

⁶¹ Erol Köktürk, "Haritacılığın 5000 Yıllık Yürüyüşü (Tarihsel Süreç-Gelişme Dinamikleri)", *Jeodezi, Jeoinformasyon ve Arazi Yönetimi Dergisi*, 2004/90, s. 37.

⁶² Jack Goody, *Tarih Hırsızlığı*, Çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 25.

⁶³ Riffenburgh, *Antik Dönemden Günümüze Haritacılar*, s. 80.

Ushakov'un yaptığı çizimler ise Erzurum şehrinin sosyo-ekonomik, dinî, kültürel ve demografik unsurlarını belirtmekten ziyade Erzurum'un jeo-stratejik ve askerî yerleşimini ortaya koymakta ve olası askerî müdahalede, Rus ordusuna yardımcı olma amacını taşımaktadır. Dolayısıyla bu haritalar askerî bir tema taşımaktadır.⁶⁴

1853-56 arasında Osmanlı Devleti'ni, batıda askerî operasyonlarla köşeye sıkıştırmaya çalışan Rusya, doğuda da girişeceği muhtemel harekâtlar için lojistik faaliyetlerde bulunmuştur. Albay Ushakov'un Erzurum'a gelerek bu haritaları ortaya çıkarmasının altında yatan gerekçede, Kırım Harbi'nin bulunduğunu söylemek yanlış bir varsayım olmayacaktır. Malum olduğu üzere Rusya, Osmanlı Devleti'nin ve başta İngiltere olmak üzere, müttefiklerinin girişimleriyle, Kırım Harbi'nde yenilmiştir. Erzurum bu yıllarda herhangi bir askerî operasyona maruz kalmamıştır. Ancak bu haritalar İngiliz Savaş Ofisi'ne, Kars'a gönderilen İngiliz Savaş Heyeti tarafından savaş sonrasında gönderilmiş olduğu tespit edilmektedir. Kırım Savaşı'ndan sonra İngiliz Savaş Ofisi Arşivi'nde muhafaza altına alınmıştır. İngiliz Ulusal Arşivleri'ndeki kayıt bilgilerine göre haritalar, İngiltere'de çeşitli birimlerin depolarında tutulan kayıtlar arasından çıkarılmış ve nihayet ulusal arşivler envanterine yerleştirilmiştir.⁶⁵

a) Ushakov'un Haritalarının Fiziksel Özellikleri

İngiliz Ulusal Arşivleri'nde "*Haritalar ve Planlar (MR)*" kısmında 1/493 dosya ve gömlek numarasıyla tutulan bu planların ilki 61x90 cm, ikincisi ise 97x211 cm ebatlarında hazırlanmıştır.⁶⁶ Erzurum kalesi ve kent merkezinin esas alınarak yapıldığı bu çizimlerde, bazı parsellerin boş bırakıldığı yahut tamamlanamadığı dikkat çekmektedir. Bu düşünceden hareketle haritaların eksik yapıldığı yargısına varılabilir. Yahut ilgili kısımların o dönemlerde henüz yerleşime açık olmadığı ve Erzurum halkı tarafından da işlenmediği kanısını da ortaya koyabilir. Üçüncü olarak tüm bunlardan hareketle bu haritaların İngiliz haritacılar tarafından Ushakov'un çizdiği haritalar esas alınarak istinsah edildiği söylenebilir. Birincisi 1/8,400 ölçeğinde, diğeri ise 1/2,640 ölçeğinde çizilmiştir.⁶⁷

b) Ushakov'un Haritalarında Erzurum ve Yer Adları

Kalın ve iplik karışımı muşamba üzerine aktarılan Erzurum kent haritalarının birincisinde, dikkatleri şehrin düzenli yapılanması, iç kale etrafındaki dış surlar ve surların

⁶⁴ TNA., MR., 1/493.

⁶⁵ TNA., MR., 1/493.

⁶⁶ <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C4559520>.

⁶⁷ TNA., MR., 1/493.

etrafındaki yerleşim alanları çekmektedir. Bu yerleşim alanlarındaki binaların arasında kalan yeşil alanlar ve mahallelerin dışındaki arazilerde tarım yapıldığı rahatlıkla anlaşılmaktadır.⁶⁸ Tarım arazilerinin dışında Gez, Aşağı ve Yukarı Mumcu, Mumcu, Kadioğlu, Topçuoğlu, Ali Paşa, Kavak, Kasım Paşa, Cedid, Yeni Mahalle, Abdurrahman, Höllük, Gadana, Gül Ahmed, Küçük Habib Baba, Büyük Habib Baba, Habib Baba, Narman, Demirayak? (Demeraik), Sığırcık, Emir Şeyh, Hasan-i Basrî, Gâvur Boğan, Kırmacı, Yeni Kapı, Mahmudiye, Yoncalık, Çeçir (Chechir)⁶⁹, Vanî Efendi, Şeyhler ve Çaykara gibi sur dışında kalan mahallelerin detaya girilmeden aktarıldığı görülmektedir (bkz. Ek-1).⁷⁰

Surların iç kesiminde ise güneyden kuzeye sırasıyla Çukur, Çordan, Eşek Meydanı, Boyahane, İç Kale, Topdağı Zirvesi, Laboratuar, Serasker Konağı, Baraka, Erzincan Kapısı, İbrahim Paşa ve Ulu Camii gibi mahalle ve yer isimleri dikkat çekmektedir. Surlarda Erzincan Kapı, Yeni Kapı, Terviz Kapı⁷¹, Gürcü Kapı ve Gâvur Kapı gibi Erzurum’la özdeşleşmiş kapı isimleri ve bunların yerleri belirtilmiştir. 1/8,400 ölçekli bu ilk çizimde ayrıca 24 cami⁷², Kavak, Ali Paşa ve Kadioğlu mahallelerinde birer tane olmak üzere 3 kilise, Palandöken’den gelip Çaykara-Gez Mahallesi istikametinde ovaya doğru uzanan dere üzerinde 16 değirmen, bir hastane⁷³, 4 Konsoloshane⁷⁴, Serasker Kervansarayı ve Yeni Mahalle-Kavak-Ali Paşa mahallelerinin tam kavşak noktasında bir hamam Erzurum’un sosyal hayatını yansıtan yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yapılar kırmızı boyayla işaretlenmiş ve yazıyla da belirtilmiştir.⁷⁵

97x211 cm ebatlarında olan diğer harita, yukarıda aktarılan haritadan daha büyük ve daha detaylıdır. Bu haritada Erzurum şehrinin bağlantı yolları, köprüleri, camileri, tabyaları, mezarlıkları, suyolları, hamamları, debbağhaneleri⁷⁶, kalesi ve burçları, kümbetleri, okulları ve

⁶⁸ TNA., MR., 1/493.

⁶⁹ Günümüzde Çırçır olarak bilinmektedir.

⁷⁰ TNA., MR., 1/493.

⁷¹ Günümüzce Tebriz Kapı olarak bilinmektedir. Terviz, bir yeri çayır çimen yapma anlamını taşımaktadır. Şayet Ushakov’un verdiği bu ifade doğruysa, günümüzde kullanılan Tebriz Kapı ismi, telaffuzdan dolayı yanlış söylenile gelmiştir. Ancak 1318 tarihli Erzurum Vilayet Salnamesi’nde Tebriz diye geçmektedir. Bakınız, *Erzurum Vilayet Salnamesi, 1318*, s. 275; <http://www.osmanlicaturkce.com/?k=terviz&t=%40>.

⁷² Ushakov’un Ulu Camii ve Eski Camii olarak adlandırdığı Çifte Minareli Medrese hariç tutulduğunda ortaya çıkan rakamdır. bkz. TNA., MR., 1/493.

⁷³ Ali Paşa mahallesinde 1853 yılında hastane olarak kullanılan yapı, Eski Serasker Kervansarayı olarak belirtilmiştir.

⁷⁴ Fransa, Avusturya ve İngiltere (İki Konsolosluk) konsoloslukları. Kaldı ki konsoloslukların çok olması Erzurum’un o dönemdeki siyasi ve politik önemini ortaya koymaktadır.

⁷⁵ TNA., MR., 1/493.

⁷⁶ Günümüzde tabakhane olarak bilinmektedir. Deri işleme atölyesi. Ayrıca bkz. Zeki Tekin, “İstanbul Debbağhaneleri”, *OTAM*, S. 8, Yıl 1997, s. 349-364.

pazar yerleri etraflıca çizilmiştir.⁷⁷ İç kale merkez alınarak Gürcü Kapı, Gâvur Kapı, Erzincan Kapı, Yeni Kapı ve Terviz Kapı gibi Erzurum'la özdeşleşmiş beş şehir kapısı belirtilmiştir. Bu kapıların iç kale kapıları olduğu rahatlıkla görölmektedir. İç kalede Erzincan Kapı, İbrahim Paşa, Ulu Camii, Eşek Meydanı, Çukur, Çordan ve Boyahane gibi mahalleler yazılmıştır. Zaferiye Camii⁷⁸, Ulu Cami, Ayvaz Paşa Camii, Tervizoğlu Camii⁷⁹, Zeynel Camii, Bakırcı Camii, Kundakçı Camii⁸⁰, Esad Paşa Camii, Lala Paşa Camii ve Esad Paşa Cami altına küçük bir cami daha görölmektedir. Bugün kale olarak bilinen hisar ve saat kulesi, Çifte Minareli Medrese, Caferiye Camii önünde ve günümüzde muhtemelen yola gitmiş bir hamam, Lala Paşa Camii ile Caferiye Camii arasında bir kümbet⁸¹, Saray, tophane ve askerî barakalar diğer yapılar olarak dikkat çekmektedir.⁸²

c) 1855 Yılına Ait Haritadaki Yer İsimleri

Bir önceki haritaya nazaran 1855'e ait bu harita, daha da detaylandırılmış olması nedeniyle Erzurum'la ilgili veriler artmaktadır. Bu haritada şehir merkezinin dışında kalan yerleşim yerleri, şehir kalesinin kuzeyi yönünde ve kalenin etrafında dairesel bir sıralamayla Şeyhler, Çeçir (Çırçır), Yeni Kapı, Yoncalık, Emir Şeyh, Kırmacı, Hasan-ı Basrî, Mahmudiye, Gâvur Boğan, Narman, Sığircık, Küçük Habib Baba, Büyük Habib Baba, Habib Baba, Gül Ahmed, Kadana, Demirayak; güneye doğru inildiğinde Cedid, Yeni Mahalle, Abdurrahman, Höllük, Kasım Paşa, Kavak mahalleler olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸³ Haritada Erzurum'un güneydoğu ve güneyi istikametinde Ali Paşa, Topçuoğlu, Kadıoğlu, Mumcu gibi mahalleler; güneybatısı istikametinde Gez ve Aşağı Mumcu mahalleleri, batı istikametinde Yukarı Mumcu ve Çaykara; kuzeybatısında Vanî Efendi mahalleleri görölmektedir.⁸⁴

d) 1855'te Erzurum'da Bulunan Yapılar ve Konumları

Şeyhler Mahallesi'nde bir hamam, cami ve müftü evi bulunmaktadır. Yeni Kapı Mahallesi'nde Cennetzâde olarak belirtilmiş; ancak günümüzde sadece camisi olan bir alan ve Büyük Bahçe olarak adlandırılan bir yer mevcuttur. Yoncalık Mahallesi'nde Molla Kara Cami,

⁷⁷ TNA., MR., 1/493.

⁷⁸ Günümüzde Caferiye olarak bilinen camiidir.

⁷⁹ Pervizoğlu olarak bilinmektedir.

⁸⁰ Bu cami Esad Paşa Camii ile Lala Paşa Camii arasında görölmektedir. Ancak günümüzde mevcut değildir.

⁸¹ Ab-ı Güneş kümbeti olabilir. bkz. Selim Karahan, "Yanlış Şehirleşme Sonucu Yüzlerce Tarihi Medrese ve Türbe Yok Oldu", *Zaman Gazetesi*, 26 Nisan 2008, http://www.zaman.com.tr/sehir_yanlis-sehirlesme-sonucu-yuzlerce-tarihi-medrese-ve-turbe-yok-oldu_682082.html, 07.02.2015.

⁸² TNA., MR., 1/493.

⁸³ TNA., MR., 1/493.

⁸⁴ TNA., MR., 1/493.

Kırmacı Mahallesi'nde Osman Paşa Kabristanı ve Kırmacı Camii, Emir Şeyh Mahallesi'nde Gürcü Mehmed Camii, Hasan-i Basrî, Sığırcık ve Gâvur Boğan Mahalleleri'nde bir cami ve bu mahallelerin kavşağında Gümüşgöz Kabristanı ilk etapta dikkati çeken yapılar olarak durmaktadır. Höllük Mahallesi ile Demirayak (Demirayık?) arasında bir kabristan ve kümbet; Narman, Büyük Habib Baba ve Kadana Mahalleleri'nde bir cami; Küçük Habib Baba Mahallesi'nde Habib Efendi Camii, Çöplük Hamamı ve okul diğer yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Gül Ahmed'de Hacı Cuma Camii, Hacı Veyis Camii, Kemhan Camii ve bir debbağhane; Cedid Mahallesi'nde Derviş Ağa Camii; Yeni Mahalle-Gül Ahmed-Cedid kavşağında bir kabristan; Kasım Paşa'da Yeğen Camii; Kasım Paşa ile Kavak Mahallesi arasında Gölbaşı Hastanesi, Gümrük Binası, Gümrük Camii, hamam, kilise ve karakol yapıları seçilmektedir. Kavak Mahallesi'nde Avusturya Konsoloshanesi, bir cami, İngiliz Konsoloshanesi, Ermeni Kilisesi, cami, okul ve Kırım Harbi'nde doğu cephesine gönderilen İngiliz subaylarının kaldığı bina bulunmaktadır. Ali Paşa'da Köse Ömer Camii, Fransız Konsoloshanesi, Çevirmeh (Çevirmen/Değirmen) Kabristanı gibi yerler bulunmaktadır. Kadioğlu Mahallesi'nde ise Rum Kilisesi, bir okul, Ermeni cemaate ait Aziz George Kilisesi, kabristan; Topçuoğlu Mahallesi'nde bir debbağhane, Zağarcı Camii; Yukarı Mumcu'da bir hamam ve Müşir Binası; Çaykara'da Murat Paşa Camii, Vanî Efendi Mahallesi'nde Vanî Efendi Cami gibi yapılar kırmızı boyayla işaretlenerek belirtilmiştir.⁸⁵

e) Değirmen, Köprü ve Tabyalar

Kuzey'den gelerek Vanî Efendi Mahallesi'nin batısından Çaykara'ya ve oradan da Yukarı Mumcu ve Aşağı Mumcu Mahallelerini geçerek Gez Mahallesi'nden Erzurum'un güneyine, ovaya doğru dökülen bir dere her iki haritada belirtilmiştir.⁸⁶ Bu güzergâhı izleyen ve mavi renkli hatla belirtilen dere üzerinde, Erzurum şehrinin ihtiyaçlarını karşılayan değirmenler açık kırmızı bir tonla belirtilmiştir. Bazı işaretlerin yanında, yazıyla değirmen olduğu belirtilmişse de bazılarında bu yazı görülmemektedir. Bu açıdan bakıldığında bizzat Ushakov'un "Mill" diye yazdığı değirmenlerin sayısı altı adettir. Bunların dördü Vanî Efendi Mahallesi'nin kuzeyinde, diğer ikisi ise Yukarı Mumcu ve Gez Mahallesi'ndedir.⁸⁷ Ancak yazdıklarının dışında dere üzerinde kare planlı belirtilen yapıların da değirmen olması kuvvetle

⁸⁵ TNA., MR., 1/493.

⁸⁶ TNA., MR., 1/493.

⁸⁷ TNA., MR., 1/493.

muhtemeldir. Zira bir önceki haritada değirmenler özellikle belirtildiği için ikinci haritada sadece büyük olanlara yer verildiği dikkatlerimizi çekmektedir.⁸⁸

Erzurum'un kuzeyinden gelerek şehir içinden geçip ovaya dökülen Kumlu Dere ve Mahalle Başı Dere gibi bazı su kaynakları betimlenmiştir. Vanî Efendi'nin kuzeyi istikametinden gelen dere üzerinde bir köprü'nün varlığı, çizimden anlaşılmaktadır. Bunun dışında Emir Şeyh'in kuzeyinden Narmanlı Mahallesi istikametine akan bir dere üzerinde beş köprü tasvir edilmiştir. Kumlu Dere olarak belirtilen ve Habib Baba Mahallesi istikametinden Gül Ahmed tarafına akan ve Emir Şeyh tarafından gelerek Narmanlı Mahallesi'nin altında birleşen dereye ise iki köprü bulunmaktadır. Taşmağazalar istikametinden güneye akan dere⁸⁹ üzerinde sekiz köprü belirtilmiştir. Mahalle Başı olarak belirtilen ve güneyde Bostan Tabya'nın batısından geçerek ovaya dökülen dere üzerinde üç köprü olmak üzere toplamda Erzurum'un on dokuz köprüye sahip olduğu tespit edilmektedir.⁹⁰

Haritaya bakıldığında, bir diğer dikkat çeken yapı olarak tabyalar karşımıza çıkmaktadır. Arap ve Gez Tabyaları, Gez Mahallesi'nin batısında ve güneyinde bulunmaktadır. Bostan Tabya, Ali Paşa Mahallesi'nin güneyindedir. Ömer Paşa Tabyası, Çaykara'nın batısında ve Kiremit Tabya ise Erzurum'un güneybatı istikametinde belirtilmiştir. Williams Paşa Tabyası, Çaykara ve Vanî Efendi Mahallelerinin kuzeybatı yönünde; Toprak Tabya, Mahmudiye Mahallesi'nin kuzeyindedir. Kumlu Tabya ve Gâvur Boğan Tabyası, Gâvur Boğan Mahallesi'nin kuzey ve kuzeydoğu istikametlerinde; Tepe Mezarlık Tabyası, Demirayak (Demirayık?) Mahallesi'nin doğusunda; Top Tabya, Höllük Mahallesi'nin hemen doğusunda; Vasıf Paşa ve Karabaş Tabyaları, Kavak Mahallesi'nin doğu ve kuzeydoğusunda; Mecidiye Tabyası ise Erzurum'un doğusunda konuşlandırılmıştır. Toplamda Erzurum'un on dört tabyaya sahip olduğu görülmektedir.⁹¹

Sonuç

İngilizlerin belge tutma konusunda gösterdikleri hassasiyet, belgelerin oluşturulması sürecinde de gösterildiği bu çalışmayla ortaya çıkmaktadır. Günümüzde 32 milyon belgenin korunduğu İngiliz Ulusal Arşivleri, yaklaşık 1000 yıl geriye uzanan evraklara sahiptir. Erzurum ile ilgili evraklar ise bu arşivin genellikle son yüzyıllarıyla ilgilidir. Elbette ilgili arşivde sadece

⁸⁸ TNA., MR., 1/493.

⁸⁹ Kumlu Dere ve Emir Şeyh'ten gelen kolla beslenerek Kadioğlu Mahallesi'nin doğusundan ovaya dökülmektedir. bkz. TNA., MR., 1/493.

⁹⁰ TNA., MR., 1/493.

⁹¹ TNA., MR., 1/493.

“Erzurum” diye tarama yapılması sonuca ulaşılma açısından yeterli değildir. Erzurum ismi “Erzerum, Erzeroum, Erzerom” gibi farklı tarama sonuçlarında da çıkmaktadır. Ayrıca Türkiye ile ilgili dosya usulü envanter kayıtlarında bile Erzurum özelini ilgilendiren belgelere ulaşmak mümkündür.

Bu açıdan bakıldığında, belge yığını açısından oldukça muazzam olan bir arşivde Erzurum ile ilgili evrakları bulmak ve değerlendirmek, bu yazı ve araştırmanın hacminin çok ötesindedir. Ancak yukarıda verilen belli başlı bilgi ve belgelerden yola çıkılarak şunlar söylenebilir; Erzurum’da çıkan yerel bir gazete, yabancı bir devlet görevlisi tarafından ne kadar dikkate alındığını göstermesi açısından oldukça kayda değerdir. Nitekim dönemin hassas olması nedeniyle bölgede halkın nabzının tutulması açısından basın ve yayın işlerine İngiltere’nin verdiği önem devlet görevlilerinin bu çalışmada ele alınan raporlarında görülebilir. Bu, ayrıca şunu ortaya koymaktadır ki Osmanlı dönemi Erzurum’da yayın yapan yerel gazete ve dergilerinin muhteviyatı oldukça önemlidir. Üstelik Erzurum’da çıkan yerel bir gazetenin dünya gündemine yönelik haberler yaptığı da gözlemlenmektedir. Dolayısıyla tarihî belgeler bize günümüzde bir yerel gazetenin nasıl olması hususunda da önemli ipuçları sunmaktadır. Bu da yabancı devlet görevlileri tarafından yerel basının ne kadar dikkate alındığı ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu bilinç göz önünde bulundurulduğunda günümüzdeki yerel basının sorumluluğu artmaktadır. Tarihî içerikli bir belge, günümüz gazetecilik anlayışına da farklı bir perspektif sunmaktadır. Sadece yerel haberlerle değil hem ulusal hem de uluslararası haber ve yazılarla halkı aydınlatmasının gerekli olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu raporda ele alınması gereken bir diğer husus ise konsolosun belirttiği ifade geçen “*Fortunately...*” kelimesinin yorumlanması ve üzerinde düşünülmesi gerekliliğidir. Zira 1914 yılında çıkan yerel bir gazete (ki bu gazetenin ilk dönem nüshalarına yönelik elimizde yeterli veri bulunmamaktadır) makalesine yer vererek, onun oldukça etkili bir yazı olduğunu vurgulayan konsolos, aynı zamanda gazetenin yaygın etkisinin olmaması, yani halkın birçoğuna bu gazetenin ulaşamamasını kendi politikaları açısından şansa bağlamaktadır.

Bir diğer raporda, Erzurum ile ilgili yaklaşık 50 sayfanın üzerinde bilgi verilmiş olmasına rağmen bu çalışmada, raporun kısmi yerlerine emas edilmiştir. Maunsell örneğindeki rapora genel hatlarıyla bakıldığında, Erzurum kent tarihiyle ilgili çok önemli sosyo-ekonomik verilerin aktarıldığını görmekteyiz. Bunun yanı sıra Erzurum’un askerî, siyasi ve coğrafi bilgileri de yine kent tarihini aydınlatacak çalışmalara dayanak oluşturacağı kesindir. Maunsell gibi kişilerin raporları önemli olmakla birlikte, onların bu verilerine ihtiyatlı bir bakış açısıyla

yaklaşmayı da elden bırakmamak gerekir. Zira artan sanayileşmeyle birlikte başta İngiltere olmak üzere Batılı Devletlerin, Osmanlı Devleti'ne karşı izledikleri emperyalist şark Siyaseti incelendiğinde, konsolosların ve askerî görevlilerin yazdığı bu raporların hangi amaca hizmet ettiği rahatlıkla tespit edilecektir. Dönemi itibariyle sadece bir rapordan ibaretmiş gibi gözükene bu ve benzeri evraklardaki bilgiler, günümüzde değerlendirildiğinde, karşımıza çok iyi organize olmuş bir teşkilat ve siyasi manevraların karşımıza çıktığı görülecektir. Ayrıca ilgili rapor ve resmî evrakların genelinden;

-Osmanlı topraklarında yaşayan toplumların gelenek ve göreneklerini ön plana çıkararak bunları üstünlük vesilesiyymiş gibi Osmanlı toplumuna aşılamak ve böylece bölünmeyi hızlandırmak,

-Kendi politik emelleri uğruna Osmanlı toplumunda yaşayan farklı etnik unsurları kullanmak,

-Ayrıca Osmanlı Devleti'nin iç işlerine rahatlıkla müdahale edebilmek için kendi kamuoyunda gündem oluşturmak, gibi amaçlar taşıdığı ve bu nedenle de bazı verilerin tahminî olarak yazıldığını ortaya koymak gerekmektedir.

Bu araştırmanın bir diğer kısmını da haritalar teşkil etmiştir. Bunlar Ruslar tarafından çizilen ve daha önce hiçbir araştırmaya konu olmamış orijinal haritalardır. Zira bu haritalardan 1 no'lu olanına bakıldığında (bkz. Ek-1), Erzurum kent merkezindeki devrin büyük devletlerinin konsolosluk binalarının, Erzurum'daki kiliselerin bulunduğu mahallelerde toplanmış olduğu rahatlıkla görülmektedir. Bu lokal yoğunluk, yabancı devletlerin temsilciliklerinin Osmanlı toplumunda gayrimüslim vatandaşların nüfus olarak yoğun yaşadıkları bölgeleri tercih ettiklerini göstermektedir. şayet 19. yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren Batılı Güçler, Osmanlı Devleti'ni "şark Sorunu" çerçevesinde değerlendirdikleri için ve Osmanlı'nın son dönemlerinde Erzurum'da yaşanan Müslim-Gayrimüslim olaylarını düşündüğümüzde, konsoloslukların neden bu mahallelerde yoğunlaştığı anlaşılır hâle gelmektedir. Daha ılımlı bir bakış açısıyladuruma yaklaşıldığında, konsoloslukların devlet dairelerine yakın yerlerde olması tercih sebebi sayılabilir. Ancak bunu Erzurum için söylememiz, mevcut 1 no'lu fotoğrafta gösterilen haritaya göre mümkün değildir. Zira haritada gayrimüslim nüfusun yoğun yaşadığı mahalleler özellikle belirtilmemesine rağmen;

-Kiliselerin ve konsolosluk binalarının birbirine yakınlığı,

-Osmanlı devlet dairelerinin konsolosluklara uzak olması,

-Kilisler ve konsoloslukların aynı dairesel eksende bulunmaları ılımlı bakış açısını ortadan kaldırmaktadır.

Erzurum'un bu çalışmada ele alınan iki haritasının, ayrıca Rusların Erzurum'u olası işgal girişiminde kullanılması amacıyla çizildiklerini göstermektedir. Çünkü Ruslar, Kırım Harbi'nin bir diğer cephesi olan Kars ve ötesini yani Erzurum'u önemsemişlerdi. Ushakov, Erzurum sokaklarını bir bir dolaşarak savaş esnasında bu haritalar çizmiştir. Özellikle Erzurum Kalesi ve çevresindeki yollar, köprüler, idarecilerin kullandığı binalar, ibadet yerleri, yol bağlantıları ve şehri çift başlı bir kartalın kanatları gibi koruyan tabyaların betimlenmiş olması, askerî kaygıları apaçık göstermektedir. Şayet Avrupalı Devletler yanımızda savaşa katılmasaydı, muhtemelen Erzurum'un işgal tarihine bir tanesi daha eklenmiş olacaktı. Rusların amacı her ne kadar askerî olsa ve Türk tarihi açısından olumsuz gibi görünse de günümüzde böyle bir durum söz konusu olmadığından, bu haritaların işlevselliğini yitirdiğini söylemek yerinde olacaktır. Ancak bu ve benzeri tarihsel dokümanlar, günümüzden Erzurum kent morfolojisi açısından önemli araştırmalara ışık tutacak türdendir. .

Haritaların detayları, Erzurum'un günümüzde bir şekilde yer altına alınan derelerini, bu derelerin üzerindeki köprülerini, yol açma uğruna ortadan kaldırılmış olan ve Türk-İslam sentezinin en bariz örnekleri olan kümbetlerini ve camilerini geçmişte kullanılmış binalarını, kaybolan mezarlıklarını, günümüzde unutulmaya yüz tutmuş değirmenlerini ve daha birçok tarihi birikimini gün yüzüne çıkarmaktadır.

Tüm bu neticelerden yola çıkılarak elde edilen verilerden hem Osmanlı Devleti'nin son döneminde yürütülen hükümet politikası hem de yerel düzeyde Erzurum halkının sosyo-politik durumu hakkında bilgiler edinmek mümkündür. Bu çalışmanın ana teması açısından bakıldığında, veriler farklı şekillerde de yorumlanabilir. Sosyolojik veriler ışığında tarihî bilgilere yaklaşmak tek başına yeterli olmayacağı gibi, bu verilerin salt vaka aktarımı olarak ele alınması da doğru olmayacaktır. Bu nedenle Erzurum kent tarihi üzerine kaynakların çok yönlü incelenmesi ve irdelenmesi yerinde bir hareket olacaktır. Bilimsel metotlarla araştırılması, incelenmesi, ortaya konulması ve tüm bunlardan bir netice çıkararak geleceğe yönelik daha doğru adımların atılması için yapılması gereken birçok çalışma ilgi beklemektedir. Bu nedenle başka devlet arşivleri de önemsenmeli ve kent tarihi araştırmalarına yeni yaklaşımlar kazandırılmalıdır.

Kaynaklar

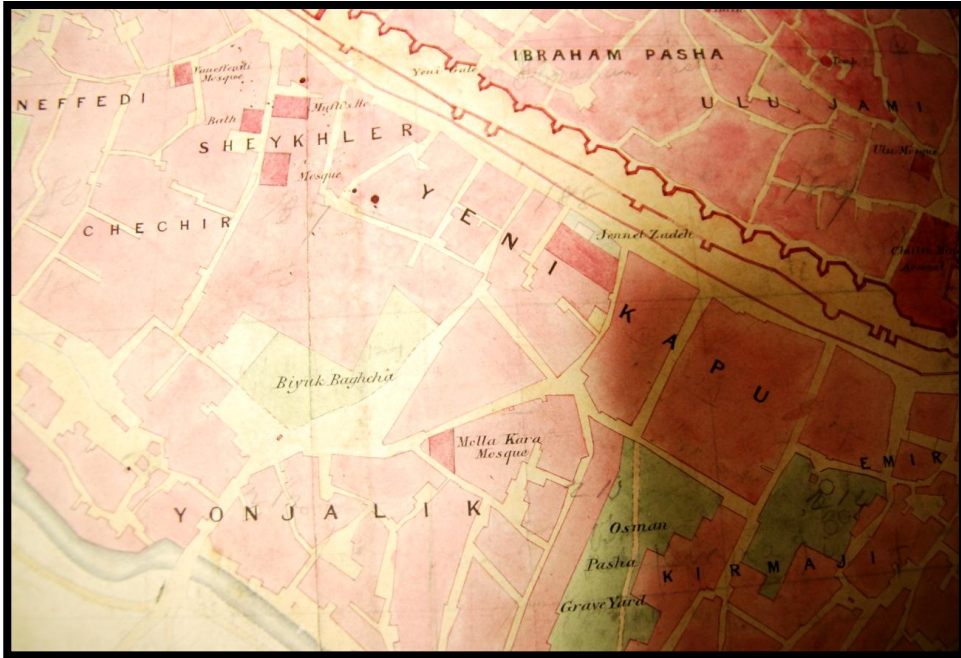
- Aktaş, N. - Halaçoğlu, Y. (1992). Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *İslam Ansiklopedisi*, 5, 122-126.
- Aydın, D. (2012). *Avrupalı savaş muhabirlerinin eserlerinde Kırım Savaşı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bachard, D. (2006). The Fearless and self-reliant servant: the life and career of sir alfred biliotti (1833-1895). *Studi Miceni ed Egeo-Anatolici*, 48, 5-53.
- Baydur, G. (2003). Yerel araştırmalarda arşivlerin değeri. *Türk Kütüphaneciliği*, 17/3, 263-270.
- Bayraktutan, A. (2010). *Erzurum İngiliz Konsolosluğu ve faaliyetleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Besbelli, S. (1977). *1853-1856 Osmanlı-Rus ve Kırım Savaşı Deniz Harekâtı*. Ankara: Genel Kurmay Basımevi.
- Binark, İ. (1980). *Arşiv ve arşivcilik bilgileri*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Delmas, B. (1991). *Arşivler*, çev. Nihal Somer, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğu Yayınları.
- Ersoy, O. (1955). İngiliz devlet arşivi. *Türk Kütüphaneciliği*, 4/2, 125-131.
- Ersoy, O. (1957). Arşiv nedir, arşivist kimdir? *Türk Kütüphaneciliği*, 6/3, 101-108. *Erzurum Vilayet Salnamesi*, 1318.
- Ferro, M. (2002). *Sömürgecilik Tarihi*. çev. Muna Cedden, Ankara: İmge Kitabevi.
- Goffman, D. (2001). *Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizler 1642-1660*, çev. Ayşe Başcı-Sander, İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınevi.
- Goody, J. (2014). *Tarih hırsızlığı*. çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Heller, J. (1983). *British policy towards the ottoman empire 1908-1914*. Oxon: Frank Cass and Company Limited.
- <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C4559520>.
- <http://www.nationalarchives.gov.uk/>
- <http://www.osmanlicaturkce.com/?k=terviz&t=%40>.
- Jenkinson, H. (1937). *A manual of archive administration*. London: Percy Lund, Humphries and Co. Ltd.
- Keskin, İ. (2003). *Yakınçağ'dan günümüze Türkiye'de ve Avrupa'da arşivcilik eğitimi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Köktürk, E. (2004). Haritacılığın 5000 yıllık yürüyüşü (tarihsel süreç-gelişme dinamikleri). *Jeodezi, Jeoinformasyon ve Arazi Yönetimi Dergisi*, 90, 55-64.
- Kurat, A. N. (1952). *Türk-İngiliz münasebetlerine kısa bir bakış (1553-1952)*. Ankara: TTK Basımevi.
- Lacoste, Y. (2004). *Coğrafya savaşmak içindir. çev. Aylin Ertan*, Ankara: Doruk Yayınları.
- Özdemirci, F. (2011). Arşivcilik ve arşivlerin geleceği: e-dönüşüm sürecinde e-belge yönetimi ve e-arşivler. 45. *Kütüphane Haftası VEKAM Türkiye’de Arşivler ve Arşivcilik Uygulamaları 2-3 Nisan 2009*, 9-19.
- Palmer, A. (2014). *Kırım Savaşı ve modern Avrupa’nın doğuşu. çev. Meral Gaspıralı*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Riffenburgh, B. (2012). *Antik dönemden günümüze haritacılar. çev. Çağlar Sunay*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Şirokorad, A. B. (2009). *Rusların gözünden 240 yıl kıran kırana Osmanlı-Rus Savaşları, Kırım-Balkanlar-93 Harbi ve Sarıkamış. çev. D. Ahsen Batur*, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Tekin, Z. (1997). İstanbul debbağhaneleri. *OTAM*, 8, 349-364.
- The National Archives (TNA.), Maps and Plans (MR.)*, 1/493.
- The National Archives, (TNA.), Foreign Office (FO.)*, 78/533; 78/3132; 194/2460; 194/2460/No: 72; 194/2460/No: 73; 195/760; 195/1481; 195/1521.
- The Times*, Aug 31, 1894.
- TNA., War Office (WO.)*, 33/54, Vol. I, p. I; 33/54, p. 1; 33/54; p. 3; 33/54, p. 4; 33/54, p. 5; 33/54, p. 7; 33/54, p. 8; 33/54, p. 10; 33/54, p. 11; 33/54, p. 92; 33/54, p. 93; 33/54, p. 98; 33/54, p. 99.
- Tosh, J. (2013). *Tarihin peşinde. çev. Özden Arıkan*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Uca, A. (2009). *İttihat ve Terakki Liderlerinden Doktor Bahaeddin Şakir Bey*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Zaman Gazetesi*, 26 Nisan 2008.

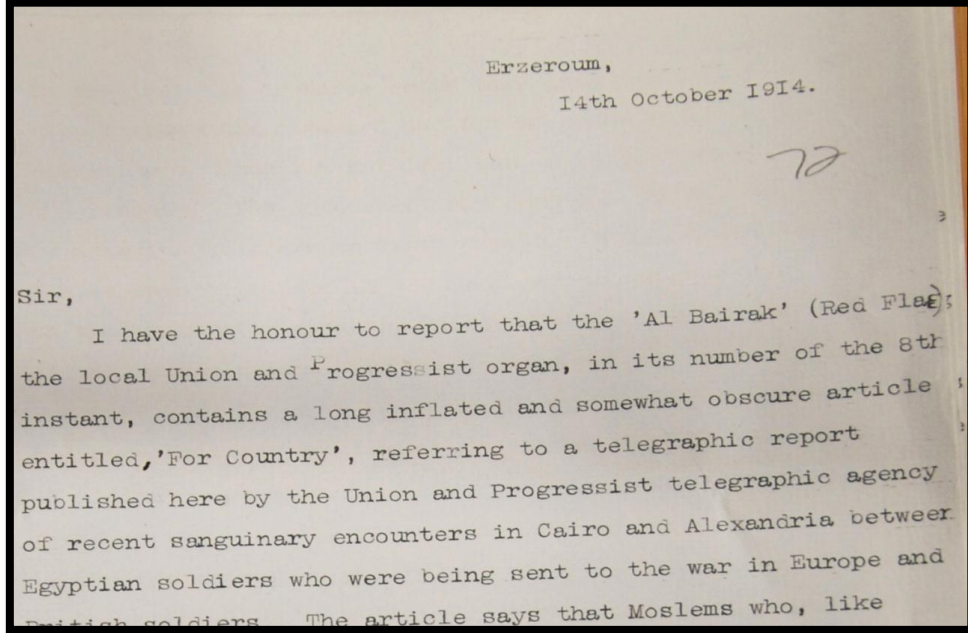
Ekler

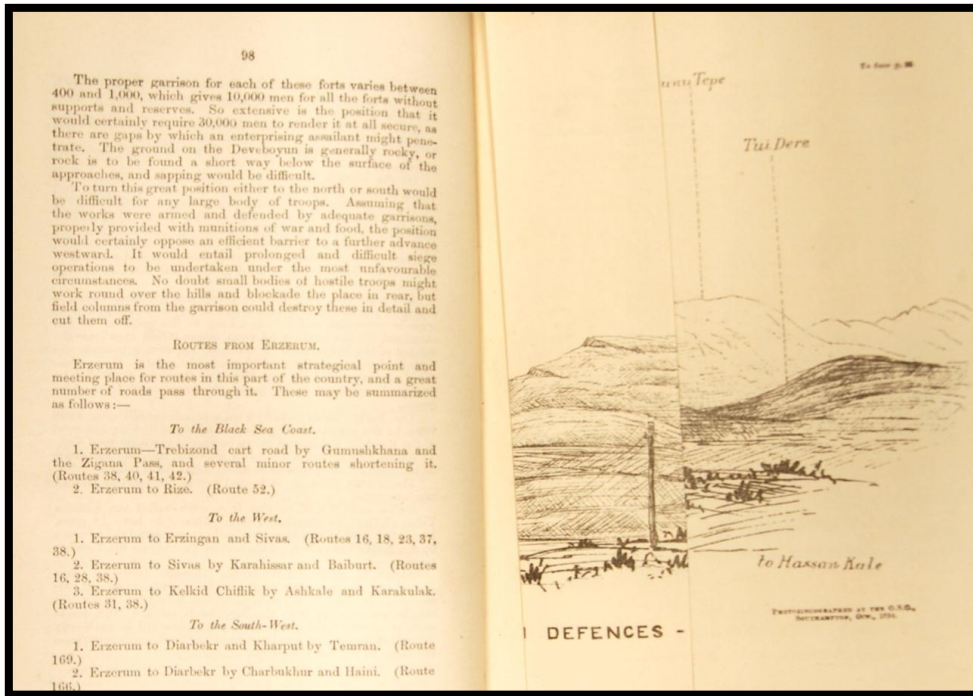
Ek-1: Ushakov'un 1853 yılında çizdiği ilk Erzurum şehir planı

Ek-2: Ushakov'un 1855'te çizdiği ikinci Erzurum haritası

Ek-3: Konsolos Monahan'ın raporunun bir sureti

Ek-4: Konsolos görevlisi Maunsell'in askerî raporundan bir suret